

Agnieszka Wilczyńska

Uwarunkowania radzenia sobie młodzieży w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2013

Uwarunkowania
radzenia sobie młodzieży
w sytuacjach zagrożenia
wykluczeniem społecznym

NR 3069

Agnieszka Wilczyńska

Uwarunkowania radzenia sobie młodzieży w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym

Redaktor serii: Psychologia
Jan M. Stanik

Recenzent
Maria Lewicka

Projekt finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS6/00455

Spis treści

1. Wprowadzenie	9
2. Zjawisko wykluczenia społecznego	13
2.1. Geneza i istota pojęcia „wykluczenie społeczne”	13
2.2. Rodzaje wykluczenia społecznego	15
2.3. Grupy zagrożone wykluczeniem społecznym	15
2.4. Zagrożenie wykluczeniem jako sytuacja trudna	16
2.5. Model świadomości sytuacyjnej	17
2.6. Etykietowanie (<i>labeling</i>)	18
2.7. Wykluczenie a poczucie przynależności	20
3. Kategorie zagrożeń wykluczeniem społecznym	23
3.1. Zagrożenia rodzinne	25
3.1.1. Model współczesnej rodziny	27
3.1.2. Ubóstwo w rodzinie	28
3.2. Zagrożenia szkolne	29
3.2.1. Wykluczenie edukacyjne	30
3.2.2. Używki wśród młodzieży	31
3.3. Zagrożenia indywidualne	33
3.3.1. Poczucie odrzucenia	33
3.3.2. Strzelaniny szkolne (<i>school shooting</i>)	34
4. Potrzeba przynależności i poczucie przynależności	41
4.1. Potrzeba przynależności w teorii Roya Baumeistera i Marka Leary’ego	42
4.2. Poczucie przynależności i jego poprzedniki (<i>antecedents</i>) — badania zespołu Bonnie M.K. Hagerty	45
4.3. Potrzeba przynależności w Edwarda L. Deciego i Richarda M. Ryana koncepcji samostanowienia	46
4.4. Poczucie przynależności a funkcjonowanie młodzieży	48
5. Symptomy odrętwienia emocjonalnego (<i>emotional numbness</i>)	51
5.1. Samoocena i system wykrywania zagrożeń (socjometr)	53

5.2. Teoria bólu społecznego	55
5.2.1. Odczuwanie chłodu	56
5.2.2. Odczuwanie bólu fizycznego	57
5.3. Współodczuwanie cierpienia	58
5.4. Zachowania prospołeczne	60
5.5. Zachowania destrukcyjne	61
5.6. Procesy psychobiologiczne	63
5.7. Odbudowywanie relacji	65
5.8. Podsumowanie	66
6. Radzenie sobie w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym	69
6.1. Radzenie sobie ze stresem	72
6.2. Rola zasobów w radzeniu sobie	74
6.2.1. Stevana E. Hobfolla koncepcja zachowania zasobów	76
6.2.2. Poczucie koherencji (<i>sense of coherence</i>)	77
6.2.3. Koncepcja twardości (<i>hardiness</i>)	80
6.2.4. Koncepcja prężności (<i>resilience</i>)	82
6.2.5. Emocje pozytywne	85
6.2.6. Inteligencja emocjonalna	86
6.3. Status jednostki i psychofizjologiczne skutki stresu	88
6.4. Stres i napięcie (<i>strain</i>) a radzenie sobie	91
6.5. Podsumowanie	94
7. Młodzież i procesy radzenia sobie	95
7.1. Rodzaje radzenia sobie	95
7.2. Funkcje radzenia sobie	97
7.3. Stresory, wiek a rozwiązywanie problemów	98
7.4. Style i strategie radzenia sobie młodzieży	99
7.5. Podsumowanie	105
8. Założenia badań własnych	109
8.1. Wprowadzenie	109
8.2. Cel badań i etapy ich realizacji	111
8.3. Przestrzeń zmiennych	113
8.3.1. Zagrożenie wykluczeniem społecznym	113
8.3.2. Potrzeba przynależności	114
8.3.3. Poczucie przynależności	115
8.3.4. Doświadczeniowa i strategiczna inteligencja emocjonalna	116
8.3.5. Nastrój i pozytywne emocje	117
8.3.6. Samoocena	118
8.3.7. Wyrażanie gniewu	119
8.3.8. Radzenie sobie w sytuacjach trudnych i stresowych	120
8.4. Podsumowanie	121
9. Przebieg badań	123
9.1. Badana grupa i metoda	123

9.2. Narzędzia badawcze	123
9.2.1. Skala Zagrożenia Wykluczeniem Społecznym (SZWS)	124
9.2.2. Analiza czynnikowa Skali Poczucia Przynależności	127
9.2.3. Inteligencja emocjonalna (doświadczeniowa i strategiczna)	130
9.2.4. Nastrój — ton hedonistyczny	131
9.2.5. Samoocena	131
9.2.6. Wyrażanie gniewu	132
9.2.7. Radzenie sobie ze stresem	133
10. Wyniki	135
10.1. Sposoby i etapy analizy danych	135
10.1.1. Metoda statystyczna	135
10.1.2. Dwa etapy analizy	136
10.2. Wyniki analiz — omówienie rezultatów statystycznych	139
10.2.1. Etap pierwszy	139
10.2.2. Etap drugi	140
10.3. Podsumowanie i dyskusja	160
10.3.1. Charakterystyka grup	160
10.3.2. Uwarunkowania radzenia sobie młodzieży	162
11. Poczucie włączenia społecznego — zakończenie	169
 Aneksy	 173
 Literatura	 185
 Summary	 213
Zusammenfassung	214

Wprowadzenie

Już prawie dwadzieścia lat minęło od daty opublikowania przez Roya F. Baumeistera i Marka R. Leary'ego (1995) teorii przynależności, której autorzy analizowali w wielu aspektach przyczyny i skutki utraty poczucia przynależności. Zdaniem badaczy, obojętność emocjonalna, zanik uczuć prospołecznych, nasilenie gniewu i agresywnych zachowań — to niektóre z możliwych reakcji człowieka w odpowiedzi na zagrożenie wykluczeniem społecznym.

Przełom dwudziestego i dwudziestego pierwszego wieku obfitował w tragiczne w skutkach wydarzenia z udziałem młodzieży. Strzelaniny szkolne (*school shooting*), w których ginęli uczniowie, zamachy na własne życie, rozboje i niszczenie mienia rejestrowano ze wzmożoną częstotliwością.

Do niedawna terminem „jednostki wykluczone” określano osoby nieprzystosowane i „wykolejone”, nazywane także „mało znaczącą warstwą społeczną”. Obecnie zagrożenie wykluczeniem społecznym wiąże się przede wszystkim z ograniczeniami pełnego rozwoju wynikającymi z niemożności pełnienia pewnych ról społecznych oraz nierówności w korzystaniu z dóbr i usług dostępnych innym. Pomimo istnienia tego zjawiska od zarania dziejów zaledwie od kilku lat jest ono przedmiotem badań i dyskusji naukowych. Analizy psychologiczne dotyczące funkcjonowania człowieka w sytuacji zagrożenia wykluczeniem społecznym mają charakter epizodyczny, natomiast zagadnienie przeżywania i radzenia sobie młodzieży zagrożonej nie było dotąd kompleksowo badane i prezentowane.

Profesor Janusz Czapiński, ekspert w obszarze diagnozy społecznej w Polsce, wskazuje na kilka czynników o charakterze społecznym mających związek z wykluczeniem społecznym. Są to między innymi: patologiczne środowisko (uzależnienie od alkoholu, konflikty z prawem), ubóstwo i bezrobocie. Badacz podkreśla jednak, że zasadniczymi czynnikami warunkującymi poczucie dobrostanu człowieka są nie tyle warunki ekonomiczno-społeczne, ile zdrowie oraz relacje interpersonalne.

Znaczącą rolę poczucia przynależności dla funkcjonowania człowieka potwierdzają obserwacje badaczy w Stanach Zjednoczonych. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku zaangażowany w problemy „zagubionych chłopców” ekspert UNESCO James Garbarino przeprowadzał wywiady z młodymi sprawcami najcięższych przestępstw. Garbarino opisał zjawisko tzw. otorbienia (*insulation*) u nastolatków pochodzących z ubogich i skonfliktowanych środowisk jako reakcję zubożenia występującą w konsekwencji doświadczanych w dzieciństwie upokorzeń, odrzucenia i emocjonalnego zaniedbania.

Przed kilkoma laty psychologowie społeczni przeprowadzili serię eksperymentów z udziałem osób dorosłych. W eksperymentach tych badano aspekty funkcjonowania emocjonalnego i behawioralno-poznawczego jednostki w sytuacji zagrożenia wykluczeniem społecznym. Wnioski badaczy sugerowały, że pewien rodzaj emocjonalnego zubożenia (*emotional numbness*) przeciwdziała poczuciu wykluczenia: ograniczona empatia i gniewne nastawienie pozwalają jednostce odseparować się od otoczenia i źródła potencjalnego cierpienia.

Grudniowa tragedia 2012 roku, związana ze strzelaniną szkolną w Newtown, w której zginęło 26 osób, w tym 20 dzieci, wstrząsnęła Stanami Zjednoczonymi i całym światem. Zaledwie dwudziestoletni zamachowiec Adam Lanza, inteligentny i czytany, „typ samotnika, który nie miał przyjaciół, a jego główną rozrywką były gry komputerowe” (Żuchowski, Nycz, 2012, 15 grudnia), wtargnął na teren szkoły podstawowej i oddał sto strzałów w kierunku kilkuletnich dzieci. Po dokonaniu tego szokującego czynu popełnił samobójstwo. Analiza uwarunkowań osobowościowych sprawców strzelanin szkolnych pokazuje wspólny rys charakterologiczny zamachowców: brak relacji z rówieśnikami i poczucie niedopasowania. Zwykle sprawcami takich tragedii jest młodzież szkolna, samotna i wyobcowana. Są to tzw. outsiderzy, którzy nie radzą sobie w relacjach z rówieśnikami i sądzą, że nie pasują do innych, lub czują się niedoceniani i nie lubiani.

Głównym celem niniejszej książki było bliższe przyjrzenie się zjawisku radzenia sobie młodzieży w różnych sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym. Zebrano materiał, który przedstawia polskiemu czytelnikowi, czym jest zagrożenie wykluczeniem społecznym, kiedy czujemy się zagrożeni wykluczeniem i w jaki sposób spostrzeganie sytuacji jako zagrożącej może wpływać na nasze emocje i zachowanie. Zaprezentowane w książce dane i analizy mogą inspirować zainteresowanych do dalszych badań nad znaczeniem poczucia przynależności w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym. Książka ma także walor praktyczny, pozwala bowiem na zrozumienie powstawania symptomów emocjonalnego odrętwienia, ich związku z podejmowanymi strategiami radzenia sobie oraz umożliwia zaplanowanie działań profilaktycznych.

Zagrożenie wykluczeniem społecznym młodzieży ma swój charakterystyczny wymiar, lokujący jednostkę zarówno w przestrzeni istniejących zagrożeń społecznych, jak i uwarunkowań indywidualnych, subiektywnie przeżywanych, związanych z potrzebą i poczuciem przynależności. W niniejszym opracowaniu sytuacja zagrożenia wykluczeniem społecznym jest analizowana w szerokim aspekcie sytuacji trudnych. To, czy jednostka sobie z nimi poradzi, zależy od spostrzeganego przez nią zagrożenia oraz od identyfikowanych możliwości sprostania zagrożeniu.

Pierwsza część książki przedstawia wykluczenie społeczne i zagrożenie wykluczeniem społecznym w kategoriach pojęć społecznych, psychologicznych i psychofizjologicznych. Druga, empiryczna, pokazuje sposób przeprowadzania badań oraz analizę uzyskanych danych.

Rozdział 2. zawiera definicje zjawiska wykluczenia społecznego w kategoriach pojęć socjologicznych i psychologicznych, ogólnie dostępnych. Zaprezentowane zostały tutaj rodzaje wykluczenia społecznego oraz wyróżnione grupy najbardziej podatne na zagrożenie oraz zagrożone wykluczeniem społecznym, w których na pierwszym miejscu wymieniane są dzieci i młodzież. Opierając się między innymi na opracowanym przez profesora Philipa Zimbardo modelu świadomości sytuacyjnej, starano się ukazać kontekst jednostkowy, sytuacyjny i systemowy zjawiska zagrożenia wykluczeniem społecznym.

W rozdziale 3. zaprezentowano kategorie zagrożeń współczesnej młodzieży, zwłaszcza uwarunkowania wynikające z różnego rodzaju problemów środowiskowych, w tym rodzinnych i szkolnych, ale także indywidualnych. W rozdziale tym omawiane jest zagadnienie tzw. strzelanin szkolnych (*school shooting*); szczególny wzrost ich liczby obserwowany jest w ostatniej dekadzie.

Rozdział 4. skoncentrowany jest wokół psychologicznych mechanizmów powstawania poczucia wykluczenia społecznego, a zwłaszcza problematyki potrzeby przynależności i poczucia przynależności. Zaprezentowano w nim teorie przynależności autorstwa Roya Baumeistera i Marka Leary'ego oraz koncepcję poczucia przynależności i jego prekursorów w ujęciu Bonnie M. Hagerty, Judith Lynch-Sauer, Kathleen L. Patusky, Marii Bouwsemy i Peggy Collier (1992). Potrzeba przynależności została przedstawiona także w świetle w koncepcji samostanowienia autorstwa Edwarda L. Deciego i Richarda M. Ryana (2000).

W rozdziale 5. zostały opisane symptomy odrętwienia emocjonalnego. Omówiono mechanizmy, które pozwalają skutecznie rozpoznawać groźby wykluczenia i reagować na nie. Ukazano zarówno psychofizjologiczne aspekty, takie jak reagowanie osób wykluczanych na ból i zimno, jak i psychospołeczne konsekwencje wykluczenia, między innymi zmiany w funkcjonowaniu emocjonalnym i społecznym.

Koncepcje radzenia sobie ze stresem, w tym Richarda S. Lazarusa i Susan Folkman transakcyjne ujęcie stresu oraz Stevana Hobfolla koncepcję zachowania zasobów, zaprezentowano w rozdziale 6. Nawiązano również do koncepcji konstruktów psychologicznych sprzyjających radzeniu sobie w sytuacjach trudnych i stresowych, takich jak poczucie koherencji, twardość, prężność, przejawianie emocji pozytywnych.

Rozdział 7. poświęcono radzeniu sobie ze stresem przez młodzież. Przytoczone zostały badania ukazujące główne stresory oraz style i strategie radzenia sobie stosowane przez młodzież. Wyniki badań wskazują, że predyktorami stresu u młodzieży są problemy interpersonalne i szkolne, różniące się od „trudności dnia codziennego” przeżywanych przez osoby dorosłe.

Do badań własnych nad uwarunkowaniami radzenia sobie młodzieży w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym wprowadza rozdział 8. Zaprezentowany w nim został obszar badanych zmiennych: zagrożenie wykluczeniem społecznym, potrzeba przynależności oraz poczucie przynależności, gniew, inteligencja emocjonalna, samoocena i nastrój, a także radzenie sobie ze stresem.

W rozdziale 9. przedstawiono etapy prowadzenia badań, wątpliwości badawcze oraz sposób analizowania uzyskanych danych, ponadto etapy oraz sposób konstruowania narzędzi badawczych i metody dokonywania pomiarów.

Rozdział 10. zawiera wyniki badań. Omówiono w nim rezultaty statystyczne badań oraz podjęto dyskusję będącą próbą interpretacji wyników.

Rozdział 11. jest próbą podsumowania, włączenia do problematyki zagrożenia wykluczeniem społecznym nowego ujęcia radzenia sobie młodzieży. Autorka przedstawia też propozycję dalszego wykorzystania wyników badań i przeprowadzenia kolejnego ich etapu.

Agnieszka Wilczyńska

Conditions of dealing with situations threatened with social exclusion by the youth

Summary

Social exclusion is considered to be one of the most difficult social problems, constituting serious threat for human psychological and physical health. Within the area of psychological studies, social exclusion is treated as the effect of deprivation of one of the most fundamental human needs, namely the sense of belonging.

The main aim of the book is to present conditions in which the youth deal with various situations threatened with social exclusion.

The first part shows a socio-psychological context of threats the youth face these days, including conditions resulting from environmental, family, school and individual problems. The phenomenon of school shooting was elaborated on. Particular increase in their number was observed last decade. The third chapter was fully devoted to the issue of the need and sense of belonging. Next, the consequences of the threat with social exclusion, including psychological and psycho-physiological ones were presented.

Chapter five referred to various theoretical conceptions of dealing with stress, among others a transactional perspective of dealing with stress and conceptions of resource saving.

In the second part of the book the results of the author's studies were presented. The area of researched psychological variables; threat with social exclusion, the need and the sense of belonging, anger, emotional intelligence, self-esteem and mood, as well as dealing with stress was illustrated. The last two chapters were devoted to a description of the course of the studies and the analysis of the findings gathered. Research doubts that accompanied the structure of the research tool and the choice of the means of results analysis were presented. A discussion, being an attempt at interpreting the results, was made.

The analysis of the very determinants showed that the youth noticing threat with social exclusion do not satisfy the sense of belonging sufficiently. Young people who do not feel important and appreciated perceive their resources much worse, which influences their functioning and ways of dealing with difficulties. Decrease in self-esteem and worsened mood, as well as the decrease in comprehension ability and emotion control are observed in the case of the lowered sense of belonging. Unfulfilled sense of belonging is connected with increased anger expressed outside.

The conclusion of the book presents a proposal for investigating the effects of psychological interventions concerning a social "inclusion" of the youth on the example of the next phase of experimental studies being currently conducted.

Agnieszka Wilczyńska

Die Bedingungen für das Zurechtkommen der Jugend mit der Gefahr der sozialen Ausgrenzung

Zusammenfassung

Soziale Ausgrenzung gilt als eins der schwierigeren sozialen Problemen, die das psychische und körperliche Leben eines Menschen wesentlich bedrohen können. Im Bereich der psychologischen Forschungen wird soziale Ausgrenzung als Folge der Deprivation von einer der wichtigsten menschlichen Bedürfnissen — dem Zugehörigkeitsgefühl, betrachtet.

Das Hauptziel des vorliegenden Buches ist, die Bedingungen für das Zurechtkommen der Jugend in verschiedenen Situationen, die durch soziale Ausgrenzung bedroht sind, darzustellen.

Im ersten Teil zeigt die Verfasserin den sozial-psychologischen Kontext der Bedrohungen für heutige Jugend, darunter die Faktoren, welche den Umweltproblemen (Familien— und Schulmilieu) und individuellen Problemen entspringen. Sie bespricht das Phänomen der „Schulschießereien“ [*school shooting*], deren Zahl in den letzten zehn Jahren sehr gestiegen ist. Das dritte Kapitel ist der Zugehörigkeitsbedürfnis und dem Zugehörigkeitsgefühl gewidmet. Man zeigt hier, zu welchen Folgen die Gefahr der sozialen Ausgrenzung führen kann; berücksichtigt werden die Symptome der emotionalen Lethargie, darunter psychosoziale und psychophysiologische Konsequenzen. Die Verfasserin nennt Mechanismen, dank denen die Gefahr der Ausgrenzung erfolgreich erkannt und bekämpft werden kann.

Im fünften Kapitel findet man verschiedene theoretische Konzepte, auf welche Weise mit einem Stress zurechtzukommen ist, unter anderen die traditionelle Methode (Transaktion) und die Erhaltung des Wissensvorrats. Das sechste Kapitel bespricht die Methoden des Zurechtkommen mit dem Stress von Kindern und Jugendlichen.

Der zweite Teil des Buches beinhaltet Informationen über die von der Verfasserin selbst durchgeführten Forschungen. Untersucht wurden solche psychologischen Variablen wie: Gefahr der sozialen Ausgrenzung, Zugehörigkeitsbedürfnis, Zugehörigkeitsgefühl, Zorn, emotionale Intelligenz, Selbsteinschätzung, Stimmung und Zurechtkommen mit Stress. In den zwei letzten Kapiteln werden der Verlauf der Forschungen und deren Ergebnisse besprochen. Man zeigt die mit der Wahl der Forschungsmethoden und der Methoden von der Analyse der Forschungsergebnisse geweckten Zweifel. In der hier eingeleiteten Diskussion versucht man, die Forschungsergebnisse zu interpretieren.

Die Analyse der Bedingungen für das Zurechtkommen hat gezeigt, dass die eine Gefahr der sozialen Ausgrenzung wahrgenommene Jugend keine genug befriedigende Zugehörigkeitsbedürfnis hat. Junge Menschen, die sich nicht wichtig genug und unterschätzt fühlen, schätzen ihren Wissensvorrat schlecht ein, was sich auf ihr Leben und auf die Methoden ihres Zurechtkommens mit Stress auswirkt. Bei niedrigerem Zugehörigkeitsgefühl

beobachtet man niedrigere Selbsteinschätzung und schlechtere Stimmung, aber auch den Rückgang von der Fähigkeit des Verstehens und der Kontrolle von Emotionen. Die nicht befriedigte Bedürfnis der Zugehörigkeit zieht nach sich einen stärkeren nach außen gerichteten Zorn.

Am Ende des Buches schlägt die Verfasserin vor, die Ergebnisse der psychologischen Maßnahmen gegen soziale Ausgrenzung der Jugend im Rahmen der gerade durchgeführten experimentellen Forschungen zu untersuchen.

Redaktor Magdalena Starzyk
Projektant okładki Ewa Kwiatek
Redaktor techniczny Barbara Arenhövel
Korektor Sabina Stencel
Skład i łamanie Alicja Załęcka

Copyright © 2013 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-2209-4 o "µ¶-x \$µ @P° x±x
f&° ! o "µ¶-x "'''®µ²±-| ½x

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 13,5. Ark. wyd. 14,5. Papier offset.
kl. III, 90 g Cena 22 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c. M. Rejnowski J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Być może najbardziej istotne w rozwoju człowieka jest to, aby jako dziecko czuł się on doceniany, szanowany i chciany przez innych, ważnych dla niego ludzi w jego życiu. Niestety, dla zbyt wielu naszych dzieci rzeczywistością staje się sytuacja odwrotna; czują się społecznie wykluczone, odrzucone, niechciane, kwestionowane jest nawet ich prawo do istnienia. Dlaczego tak się dzieje? To pytanie skierowane do nas wszystkich — psychologów społecznych, nauczycieli, rodziców i zwykłych obywateli — ponieważ konsekwencje takiego stanu dla naszych dzieci mogą być druzgocące...

Philip Zimbardo, Ph.D.
Warszawa, 4 czerwca 2013

Perhaps the most critical process in human development is for children to feel valued and respected and wanted by significant other in their life. However, for too many of our children the opposite becomes the reality; they feel socially excluded, rejected, unwanted, and even their very existence questioned. How and why this happens are questions that should concern us all — as social scientists, as teachers, as parents, and as ordinary citizens — because the consequences to our children can be devastating...

Philip Zimbardo, Ph.D.
Warsaw, 4 June 2013

Cena 22 zł (+ VAT)

ISSN 0208-6336

